

Т.А. Якубова

ГЕТЬМАНЩИНА, І. МАЗЕПА В МАЛОВІДОМИХ ФОНДАХ НБУВ ТА МУЗЕЙНІЙ СПРАВІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

В статті розглядаються перспективи дослідження фонду іноземної літератури Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, зокрема праць шведських істориків щодо біографії гетьмана І. Мазепи та фортеці Очаків, історичні події навколо неї та картографічний фонд. Рідкісні карти фонду картографії НБУВ відображають стан боєдатності фортеці Очаків, територію військового рейду військ Карла XII та І. Мазепи від Полтави до Очакова у 1709 році. Матеріали фонду іноземної літератури та фонду картографії НБУВ є важливим джерелом інформації для поповнення і реконструкції експозицій історичних музеїв Півдня України.

Постать І. Мазепи історично пов'язана з Північним Причорномор'ям, зокрема містом-фортецею Очаків. Європейська історична наука після Полтавської битви фактично не прийняла нові штампи та стереотипи, які з'явилися в Російській імперії, а пізніше – і в радянській системі історичних досліджень у ХХ ст. Певною мірою залишається актуальним питання вивчення маловідомих праць західних істориків щодо постаті гетьмана І. Мазепи, які зберігаються у фондах НБУВ. Мова йде про роботи шведських дослідників: засновників «старої історичної школи» Швеції у ХІХ ст., науковців ХХ ст., чий роботи стали окремою частиною історіографії, яка потребує вивчення та популяризації в Україні.

В основному фонді НБУВ зберігається праця шведського славіста Альфреда Енсена (Alfred Jensen 1859-1921) «Мазепа» («Mazepa», Lund, 1909) [1]. Він мав велику симпатію до України, І. Мазепу називав «політичним лицарем удачі», вважав його талановитою людиною і справжнім політиком. Але в той же час, на думку дослідника, гетьман уникав участі в бою, його політичній лінії не доставало міцності, а любовні пригоди мали комічний характер [2].

У 1962 р. український емігрант Богдан Кетржинський (1919-1969) вперше надрукував наукову біографію Мазепи шведською мовою. Книга стала етапною перш за все тому, що була результатом масштабного вивчення матеріалів, які ніколи раніше не використовувались шведськими дослідниками, зокрема документів, написаних слов'янськими мовами. Вона отримала позитивну оцінку преси. Історик Нільс Херлиц (Nils Herlitz), який за півстоліття до того надрукував свою дисертацію про польську політику Карла XII у 1703-1704 рр., відмітив у своїй рецензії факт незначного використання східнослов'янських джерел, про важливість яких шведська історична наука говорила вже на початку ХХ ст. Створений Кетржинським виражений портрет гетьмана І. Мазепи сильно відрізнявся від того негативного образу, який існував

у шведській історіографії в середині ХІХ ст. [3].

Петер Енглунд отримав широке визнання у 1988 р. у зв'язку з виданням його книги «Полтава. Розповідь про загибель однієї армії». Її було перекладено багатьма мовами. Історична картина, яку змалював автор, мала значний вплив на формування загального погляду не лише на Полтавську битву, але і на Північну війну, на історичні портрети та біографії Карла XII та І. Мазепи. Найбільша увага приділялася щоденникам, спогадам, мемуарам, листам шведських військових, які брали участь в Північній війні на території України. Досліджуючи реляції Юлленрука, Левенхаупта, Крейда, автор відмітив мужність і віру українського гетьмана та козаків під Полтавою, які воювали на стороні шведів. В суворих умовах військового часу вони дотримувались православного посту, що дозволяло шведському командуванню зберегти частину продовольчих припасів [4].

У 2009 р. відбулась міжнародна науково-практична конференція «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав», на якій відомий сучасний історик Бенгт Нільссон у доповіді «Забуті джерела: потреба у тіснішій співпраці у дослідженні полтавських подій» висловив думку, що створенню в Швеції «старою школою» істориків негативного погляду на І. Мазепу сприяв фактор незначної обізнаності з східнослов'янськими історичними джерелами [5].

Можна стверджувати, що поява в українській історичній народній традиції різних міфів щодо образу І. Мазепи була пов'язана в першу чергу з відсутністю наукової інформації із західної історіографії, зокрема історичних джерел зі Швеції. На початку ХХІ ст. питання їх детального вивчення знову набуло актуальності. Маловідомі документи з фондів НБУВ дають можливість поглибити історичні дослідження періоду Гетьманщини, Північної війни, біографії І. Мазепи.

Музейна справа завжди була однією з складових національної культури. Накопичення сучасною історичною наукою фактичного матеріалу передбачає його поступове наочне використання в музейній експозиції/ На жаль експозиція військово-історичного музею в Очакові, створена в ХХ ст. під впливом марксистсько-ленінської ідеології, потребує реконструкції та наукового оновлення. В ній повинні бути розділи, присвячені польсько-українсько-турецьким відносинам у ХVІ-ХVІІІ ст., ролі гетьмана І. Мазепи в історії міста, участі українського козацтва в російсько-турецьких війнах ХVІІІ ст., історикам, які в своїх працях висвітлювали історію Очакова, рідкісним стародруківаним та рукописним картам із зображенням міста-фортеці [6]. Якраз такими цінними історичними джерелами є рукописні та стародруківані карти ХVІІІ ст., які зберігаються у секторі картографічних видань

НБУВ. Він є єдиним в Україні спеціалізованим депозитарним фондом картографічних видань. Його засновником і одним із співзасновників бібліотеки в 1918 р. став видатний історик, історіограф, картограф Христофор Іоганн Веніамін (Веніамін Олександрович) Кордт (19.02.1860 – 24.12.1934), німець за національністю, який народився в ремісничій родині в м. Дерпт (Тарту) в Естонії. Все наукове життя В.Кордта було пов'язане з працею в бібліотеках Дерптського (Тартуського) університету, Естонського вченого товариства, а з 1894 р. – Університету св. Володимира в Києві, де він зацікавився багатим картографічним фондом, розпочав його опрацювання, складання каталогів, детальних описів [7].

Східні, правобережні регіони України знайшли своє відображення в картографічних документах фонду НБУВ, виданих уже в Російській імперії. Вони відносяться, як правило, до XVIII-XIX ст., коли в Росії картографічну службу було налагоджено на державному рівні. Сюди входять військово-історичні карти та атласи (карти Північної війни 1700-1721 рр.), включаючи плани битви під Полтавою 1709 р., карти баталій російських та шведських флотів 1788-1790 рр.

Універсальний картографічний фонд НБУВ складається з 46 тисяч одиниць зберігання. Бібліотечна збірка історичних карт, яка присвячена історичним подіям російсько-турецьких війн, надає можливість визначити головні споруди фортеці Очаків, територію проведення військових операцій навколо неї у 1737 та 1787 роках. Серед унікальних картографічних джерел слід відмітити «План фортеці Очаків. 1737р.», «План Очакова. 1737р.», «План фортеці Очаків 1737 р. Марш російської армії над Очаковом», «Злиття гирла П.Бугу. 1788 р.», «План спалення турецьких кораблів флотилією під команду Принца Насау де Сигена. 1 липня 1788 р.», «План облоги Очакова в 1788 р.». Значна частина карт з картографічного фонду НБУВ демонструє зміну територіальних кордонів між Росією та Туреччиною після російсько-турецьких війн. Це «Генеральная карта от Киева по р. Днепру до Ачакова и по степи до Азова... 1743 р. Фотокопія», «Карта течения рек Днепра и Буга от Елисаветградской провинции вниз до соединения их вод и устье лимана с показанием берегов... Инженер-подполковник И.Томилов. Рукопись 1775 г.», «Атлас реки Днепра. 1784 . Описи Коковцева Саввы. 1784 г. Рукопись», «Карта реки Днепра и всего Лимана от Херсона до реки Березани. Кинбурнский берег. Описи флота капитана 2-го ранга Берсенева в 1785 г. Ачаковский берег наложен с прежних карт. Рукопись».

«Атлас реки Днепра. 1784» має вигляд невеликого письмового столу [8]. Великомасштабні карти надають можливість детально прослідкувати

шлях шведської армії військ Карла XII та гетьмана І. Мазепи від Переволочної до Бендерів у 1709 р.

У картографічному фонді НБУВ є багато цінних карт і атласів кінця XVII – першої половини XVIII ст., зокрема німецького походження. Нюрнберзьке видавництво Йоганнабаптиста Гоманна (1663-1724) і його нащадків представляють у збірці карти та атласи, які виходили упродовж багатолітнього існування фірми (1702-1813 рр.). Важливою для локальної історії Північного Причорномор'я та Очакова стала карта видавництва Гоманна «Ukrania quae et Terra Cosaccorum cum vicinis Walachiae, Moldaviae... (1729)». У цьому контексті слід відмітити карту видавництва М.Г.Зойтера «Amplissima Ucraniae regio...» (1738). На цих картах території Османської імперії і Північного Причорномор'я мають зелений колір, позначені їх кордони.

Карти видавництв Й.Гоманна і М.Г.Зойтера досліджував у XX ст. видатний російський картограф Лев Семенович Багров (1881-1957). У картографічному фонді НБУВ зберігається російське видання його книги «История картографии» (2004) [9].

Унікальні документи маловідомих бібліотечних та картографічних фондів НБУВ окреслюють перспективи подальших досліджень з історії Північного Причорномор'я та фортеці Очаків у XVI-XVIII ст.

Посилання

1. Єнсен А. Мазепа. Історичні картини / Альфред Єнсен. – К.: Укр. письменник, 1992. – 205 с.
2. Jensen A. Mazepa / Mazepa A. – Lund, 1909. – 100 s.
3. Kentschynskyj B. Mazepa /Bogdan Kentschynskyj. – Stockholm, 1962. – 110 s.
4. Енглунд Петер. Полтава. Розповідь про загибель однієї армії / Петер Енглунд. – Харків. «Фоліо» Шведський інститут (Стокгольм), 2009 – 346 с.
5. Nilsson Bengt (Нільссон Бенгт) Forgotten sources – the need for more cooperation in Poltava studies (Забуті джерела : потреба у тіснішій співпраці у дослідженні полтавських подій / Бенгт Нільссон // Міжнародна науково-практична конференція «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав». Програма конференції. – Полтава, 2009. – 16 с.
6. Якубова Т.А. Північне Причорномор'я в музейній справі України. На матеріалах історичних досліджень історико-культурних фондів НБУВ (XVIст.) // Т.А.Якубова / Могиланські читання 2008 . Збірник наукових праць. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. – К., 2009. – С. 447-455.
7. Герус А.Л. Шовкопляс Т.І. Фонди сектора картографії Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського / А.Л.Герус, Т.І.Шовкопляс // Національне картографування: Стан, проблеми та перспективи розвитку: Збірник наукових праць / Відп. За вип. Р.І.Сосса. – К.: ДНВП «Картографія», 2003 – С. 307-310.
8. Маркова О.Є. Атлас Дніпра – унікальна пам'ятка історії картографії XVIII ст / О.Є.Маркова // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей) – К., Рідний край, 1999. – Вип. 6. – С. 63 –166.
9. Багров Лео. История картографии / Л.С.Багров – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – 319 с.

Якубова Т.А. Гетьманщина, И.Мазепа в малоизвестных фондах НБУВ и музеем деле юга Украины

В статье рассматриваются перспективы исследования фонда иностранной литературы Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского, работ шведских историков о биографии гетмана И. Мазепы и крепости Очаков, исторические события вокруг неё и фонд картографии. Редкие карты фонда картографии НБУВ отображают состояние боеготовности крепости Очаков, территорию военного рейда войск Карла XII и гетмана И. Мазепы от Полтавы до Очакова в 1709 году. Материалы фонда иностранной литературы и фонда картографии НБУВ остаются важным источником информации для пополнения и реконструкции экспозиций исторических музеев Юга Украины.

Yakubova T.A. Getmanszina, historic figure I. Mazepa in little-known materials of funds in V. Vernadsky National Library of Ukraine and museum business of the south of Ukraine

In article prospects of research of fund of the foreign literature of V. Vernadsky National Library of Ukraine of works of the Swedish historians about the biography of hetman I. Mazepa and a fortress Ochakov are considered. Rare cards of fund cartography display a condition of battle readiness of a check of armies of Charles XII and hetman I Mazepa from Poltava to Ochakiv in 1709 year. Historical place of the south of Ukraine is the important part of a cultural heritage.

Materials of fund of the foreign literature and fund of cartography V. Vernadsky National Library of Ukraine remain the important sources and the information for reinforcement and reconstruction of an exposition of historical museum of the South of Ukraine.

С.Ю. Зозуля

БОГОЯВЛЕНСЬКА (ЗАМКОВА) ЦЕРКВА ЯК ЕЛЕМЕНТ ПАМ'ЯТКОЄМНОГО СЕРЕДОВИЩА НІЖИНА

У дослідженні вказані основні етапи розвитку пам'ятки архітектури та містобудування м. Ніжина – Богоявленської (Замкової) церкви; виявлені її своєрідні функціональні особливості, визначене її місце у пам'яткоємному середовищі.

З-поміж культових споруд м. Ніжина Богоявленська (або Замкова) церква помітно виділяється за архітектурою та містобудівним значенням.

Територія, де розташована сучасна пам'ятка, була залюднена не пізніше середньослов'янського часу (VIII–IX ст.), слугуючи першоосновою для творення сучасного міста: тут, ймовірно (дослідники й досі не дійшли одностайної згоди), містилося спершу слов'янське городище, а в другій половині IX ст. постав давній Ніжатин [напр. див.: 4, 7, 11, 13, 15-16]. Локалізувати точно межі останнього досі не вдалося – надто мляво й несистематично здійснювалися до останнього часу археологічні розвідки на території сучасного Ніжина, але однозначно можна твердити про те, що якраз місце розташування ймовірного літописного Ніжатино стало ядром формування у подальшому Ніжинського городища (XIV–XVI ст.) на лівому березі р. Остер, а з межі XVI–XVII ст. –

сучасного Ніжина на обох сторонах Остра.

Перебуваючи на природному підвищенні мису Остра, територія розташування нинішньої Богоявленської церкви ще з VIII ст. набула оборонного значення, що спричинило виникненню тут як згаданих слов'янського городища та укріпленого граду киеворуського часу (Ніжатино), так і виникнення пізніше, ймовірно наприкінці XVI ст., протофортифікаційних споруд, що набули завершеного вигляду після закріплення території Чернігово-Сіверщини у складі Речі Посполитої після 1618 р.

Після встановлення зверхності польського короля на території Надостер'я в 1611 р. [див.: 8-9], у Ніжині – у силу важливого комунікаційного й оборонно-стратегічного значення – будується обнесене дерев'яним палисадом (частоколом) укріплення «по вобанову манеру», де на найвищій точці розташовується католицький костюль¹. І це виглядає цілком логічно, адже на території укріплення – Польського (або Старого) замку – розташовувалася зала, що складалася з поляків-католиків; до того ж, Ніжин був центром староства – отже, наявність центральної культової споруди державної натовді католицької церкви в місті була обов'язковою.

Також цілком логічним є припущення, що православний храм на місці сучасної Богоявленської (Замкової) церкви постав під час початку Національної революції 1648-1676 років, зокрема, після встановлення в Ніжині влади Богдана Хмельницького у червні 1648 р. і перетворення центру колишнього староства Чернігівського воєводства на головне місто Ніжинського полку [див.: 10, 21; 12, 52, 54]. І цілком ймовірно, що новий храм був тим-таки костюлом – дещо перебудованим і прилаштованим до потреб християнської конфесії східного обряду. Якраз про існування цього вже православного храму на території Ніжинського замку упродовж другої половини XVII ст.² є певні архівні згадки, зокрема, у церковних описах – т. зв. церковних літописах XIX – початку XX ст. В одному з таких документів зазначено: мурована церква Богоявлення Господнього збудована в 1721 р. на місці її дерев'яної попередниці [3, ф. 1249, оп. 1, спр. 196].

Однак, постає питання: на місці якої саме дерев'яної церкви постав мурована Богоявленська (Замкова) церква у Ніжині – тобто чи змінювалася архітектура її попередниці, також освяченої на

1. Існування костюлу на місці розташування сучасної Богоявленської (Замкової) церкви допоки є гіпотетичним [див.: 6, с. 223 (посилання № 8)].

2. Варто зазначити, що якраз перед початком революційних подій, Польський (Старий) замок у Ніжині був перебудований (за припущенням ніжинського історика та пам'яткознавця О.С. Морозова в цьому процесі брав участь відомий французький інженер на польській службі Г.-Л. де Боплан), щоправда, костюлу ці зміни у ніжинських фортифікаційних спорудах не зачепили.